

А. В. Турубарова

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

ПСИХОКОРЕКЦІЯ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Статтю присвячено проблемі психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами за допомогою методів активного соціально-психологічного навчання. Розкривається значення психологічного тренінгу як одного з провідних методів активного соціально-психологічного навчання в межах психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами. Визначено, що особливостями психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами є теоретико-методологічне підґрунтя програми (соціально-психологічні та психологічні критерії характеристик суб'єктів ускладненого й неускладненого спілкування В. Лабунської); спрямованість психокорекції на розвиток експресивно-мовленнєвих, соціально-перцептивних та інструментальних комунікативних якостей особистості.

Ключові слова: комунікативні здібності, підлітки з особливими освітніми потребами, методи активного соціально-психологічного навчання, корекційна програма, тренінг.

Постановка проблеми. Проблема розробки методів активного соціально-психологічного навчання в роботі психолога спеціальної школи з підлітками, які мають особливі освітні потреби, є досить актуальною. Адже на сьогодні науковцями розроблено безліч різноманітних корекційно-розвивальних програм, соціально-психологічних тренінгів, що формують комунікативні здібності [1; 4; 5; 11]. Проте ці програми здебільшого вирішують завдання щодо комунікативних проблем дітей масових шкіл. А створення тренінгових програм для учнів спеціальних шкіл, у межах соціально-психологічної реабілітації, потребує відповідного теоретико-прикладного обсягу знань.

Унаслідок складності й різноманітності фізичних дефектів і характеру їх прояву, а також своєрідних рис особистості підлітка перед психологом спеціальної школи постає досить складне завдання. Воно полягає в розробці й організації методів активного соціально-психологічного навчання в межах психокорекційної програми розвитку комунікативних здібностей. Ця програма має будуватись на основних принципах та розробляти відповідно до низки вимог, що висувуються до психолога в роботі з підлітками з особливими освітніми потребами.

Аналіз стану дослідження проблеми. Питанням психолого-педагогічної, соціально-психологічної корекції та реабілітації осіб із вадами здоров'я займаються провідні вчені, такі як Є. Клопота [6], А. Колупаєва [7], М. Матвєєва [14], Т. Сак [12], В. Синьов [14], Є. Синьова [13], О. Хохліна [14] та інші. Однак щодо предмета нашого дослідження відчувається недостатність практичного

впровадження існуючих корекційних програм. Як вказують Л. Нижник та О. Сагірова [10], система корекційної роботи має підпорядковуватись основній вимозі корекції – послабленню дефектів розвитку дитини з обмеженими психофізичними можливостями. Психокорекційна спрямованість передбачає кваліфіковане знання та врахування структури дефекту аномальної дитини, виявлення й використання її потенційних можливостей.

Однією з ефективних форм групової роботи з підлітками є психологічний тренінг, який дозволяє розвинути комунікативні здібності особистості в процесі міжособистісної взаємодії. І. Вачков стверджує: «Тренінговий метод – це засіб організації руху (активності) учасників у просторі й часі тренінгу з метою досягнення змін у їх житті та в них самих» [2, с. 21]. На думку А. Грецова, соціально-психологічний тренінг – це активне навчання за допомогою придбання життєвого досвіду, який моделюється в груповій взаємодії людей [4]. Про таку форму психокорекційної роботи також говорить Ж. Глозман: «Порушене спілкування лікується організацією повноцінного діалогічного міжособистісного спілкування, у якому актуалізуються та усвідомлюються всі потенційні можливості суб'єкта, що приводить його до відчуття своєї особистісної та комунікативної повноцінності» [3, с. 150]. Застосування сюжетно-рольових ігор розвиває й стимулює комунікативні навички дітей. Групові ігри, зокрема ігри за правилами, виявляються ефективними для підвищення мотиваційної ланки спілкування.

Низка вчених, які займаються проблемами спілкування, таких як О. Бреус, В. Лабунська,

Ю. Менджерницька, стверджують, що хоча більшість програм соціально-психологічного тренінгу спрямовуються на поведінкову сферу спілкування, проте авторами розроблених і реалізованих програм активного соціально-психологічного навчання фіксуються факти комплексних особистісних змін учасників груп [8]. До таких особистих характеристик відносять підвищення відкритості, товариськості, розвиток комунікативних умінь і навичок, незалежності, рефлексії своєї й чужої поведінки, зниження рівня тривожності, підвищення адекватності самооцінки тощо. Також важливим моментом активного соціально-психологічного навчання є розгляд динаміки різних компонентів соціально-перцептивної сфери (уявлень, образів, стереотипів сприйняття).

Щодо структури програми І. Мамайчук [9] виділяє чотири основні фази процесу групової психокорекції дітей з особливими освітніми потребами. Коротко їх розглянемо, адже вони безпосередньо стосуються нашого дослідження. Перша фаза – настановча, одним із завдань якої є формування позитивного настрою на заняття; при цьому використовуються такі психотехнічні прийоми, як спонтанні й комунікативні ігри. Друга фаза – підготовча, завданнями якої є структурування групи, залучення дітей до активності й самостійності за допомогою сюжетно-рольових ігор та ігор-драматизацій. Третя фаза – реконструктивна, завданням якої є корекція неадекватних емоційних реакцій, навчання самостійному знаходженню потрібних форм емоційного реагування за допомогою програвання дітьми конкретних життєвих проблемних ситуацій. Четверта фаза – закріплювальна, що, відповідно, передбачає закріплення адекватних форм емоційного реагування на конфлікт, формування адекватного ставлення до себе й оточуючих спеціальними сюжетно-рольовими іграми, які пропонують самі діти, проте за допомогою психолога.

Отже, в основі структури наведених програм лежать загальні принципи побудови корекційної програми з огляду на особливості психофізичного розвитку дітей та їх актуальної соціально-психологічної проблеми. Також важливе значення в структурі програм мають етичні принципи й правила роботи психолога з дітьми.

Мета статті: виявити особливості психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами за допомогою методів активного соціально-психологічного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою складення психокорекційної програми розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами є соціально-психологічні та психологічні критерії характеристики суб'єктів ускладненого й неускладненого спілкування В. Лабунської. У її роботах розглядаються суб'єктивні показники

ускладненого спілкування відповідно до класичного уявлення про структурні компоненти спілкування. Автор зазначає, що суб'єкта ускладненого спілкування відрізняє, по-перше, низький рівень деяких соціально-перцептивних здібностей: розуміння іншої людини, емпатії, ідентифікації, психологічної проникливості, що передбачає миттєве усвідомлення проблем у процесі міжособистісного спілкування та швидкий пошук їх вирішення. По-друге, що стосується інтерактивного боку спілкування, то воно розкриває особливості ставлення партнерів один до одного, а саме невиразність, тривалі паузи в мовленні, застиглу позу та невідповідність експресивного репертуару мовленнєвій поведінці суб'єкта ускладненого спілкування. По-третє, комунікативна сторона спілкування такого суб'єкта характеризується низьким потенціалом комунікативного впливу, невмінням обрати адекватну форму повідомлення, нездатністю створити зворотний зв'язок тощо [8].

Розглядаючи принципи психокорекційної групової роботи психолога спеціальної школи з підлітками з особливими освітніми потребами, можна виокремити такі три групи:

1) принципи психокорекційної роботи:

– принцип комплексності психокорекційної роботи, що передбачає групову роботу з підлітками у формі психокорекційного тренінгу; роботу з педагогами, які працюють у цьому класі, у формі психолого-педагогічних рекомендацій; роботу з батьками дитини у формі методичних рекомендацій;

– принцип індивідуального підходу до дитини в контексті її вікового розвитку;

– принцип підходу в психокорекційній роботі до кожного підлітка як до особистості, яка потребує корекції свого розвитку до оптимальної норми, та діяльнісний принцип здійснення корекції, що передбачає врахування інтимно-особистісного спілкування як провідної діяльності підліткового віку, яка найбільшою мірою сприяє розвитку дитини в цьому періоді онтогенезу;

2) загальні принципи групової роботи: принцип «тут і тепер», принцип персоніфікації висловлювань, принцип наголошування мови почуттів, принцип активності, принцип довірливого спілкування, принципи гетерогенності, конфіденційності й спрямованості на практичне застосування результатів;

3) вузькоспеціалізовані принципи групової роботи з підлітками з особливими освітніми потребами:

– ненасилля спілкування (будь-який примус із боку учасників групової роботи створює внутрішній бар'єр у стосунках між підлітком та групою);

– позитивний характер зворотного зв'язку, що є надійним засобом допомоги підлітку в подоланні сором'язливості та знятті напруги;

– мінімізація лабілізації та її опосередкованість, щоб не сприяти зміцненню внутрішніх бар'є-

рів підлітків, зниженню їх самооцінки й підвищенню тривожності;

– принципи образності та вільного простору [16].

Враховуючи особистісні риси, необхідні для групової психокорекційної роботи, з огляду на особливості вікової групи та специфіку її психофізичного розвитку для успішної організації й проведення психологічного тренінгу з підлітками з особливими освітніми потребами психолог має володіти такими рисами:

а) знанням закономірностей розвитку психіки підлітків, бути знайомим із їх потребами, цінностями, щоб виступати для них релевантним, тобто відповідати їх потребам та співвідносити з їхнім реальним життєвим досвідом;

б) спеціальними знаннями й уміннями, необхідними для проведення такої роботи, а саме специфікою роботи із цією віковою категорією з певними психофізичними порушеннями;

в) психологічними рисами, що сприяють такій роботі психолога (високим рівнем соціального інтересу, тобто бажанням і здатністю допомагати іншим людям; відкритістю новому досвіду; чутливістю до переживань інших людей; рольовою гнучкістю, здатністю вживатись у різні ролі з огляду на поточну ситуацію; високим рівнем саморегуляції; умінням активно слухати; врівноваженістю, терпимістю до фрустрацій і ситуацій невизначеності).

Відповідно до зазначених теоретико-методологічних положень та принципів було створено корекційну програму, спрямовану на роботу з підлітками з особливими освітніми потребами та їх найближчим оточенням (батьками й педагогами). Коротко зупинимось на характеристиці кожного з етапів програми [15].

Перший етап роботи з підлітками передбачає актуалізацію власних потенційних комунікативних можливостей, які лежать в основі розвитку особистості підліткового віку. Під актуалізацією ми мали на увазі усвідомлення ролі експресивно-мовленнєвих, соціально-перцептивних та інструментальних якостей комунікативних навичок особистості, усвідомлення власних індивідуальних комунікативних навичок. Основними завданнями цього етапу були такі:

1) знайомство з групою. Це завдання передбачає знайомство з принципами й правилами роботи в групі, з метою роботи тренінгової групи та метою кожного учасника, представлення учасниками себе групі, формування групи як цілого, виклик у членів групи позитивного настрою на заняття;

2) усвідомлення різних складових суб'єкт-суб'єктного особистісного ускладненого спілкування, які зрештою об'єктивуються в різні форми вербального й невербального спілкування;

3) усвідомлення ролі експресивно-мовленнєвих, соціально-перцептивних та інструментальних якостей як складових комунікативних навичок

особистості в процесі ефективної міжособистісної взаємодії;

4) актуалізація власних потенційних комунікативних можливостей, які проявляються в основних потребах: в афіліації, контролі й прийнятті.

Другий етап роботи передбачає розвиток комунікативних здібностей особистості, які в нашому дослідженні представлені у вигляді експресивно-мовленнєвих, соціально-перцептивних та інструментальних якостей особистості. Завдання цього етапу були такими:

1) розвиток експресивно-мовленнєвих якостей, які розкривають наявність та характер вербальних і невербальних проявів (наприклад, візуальний контакт, експресію обличчя, проксемику, такесику тощо);

2) розвиток соціально-перцептивних особистісних якостей, які розкривають оцінку почуттів і настрою партнера, співвідношення дій та вчинків партнера з його особистісними якостями тощо;

3) розвиток інструментальних якостей, які розкривають уміння й навички партнерів в організації взаємодії (наприклад, невміння партнера вчасно вийти зі спілкування, аргументувати свої зауваження й побажання, прагнення посісти в спілкуванні головну позицію, робити висновки про партнера на основі його зовнішності, ставлення партнерів один до одного, а також уявлення про такі характеристики спілкування, як кількість партнерів, їх вік, стать, соціальний статус тощо).

На заняттях цього етапу виконувались, розігрувались та аналізувались певні ситуації, наприклад, серія вправ, спрямованих на розвиток навичок вербальної й невербальної комунікації, експресивності; вправи зі встановлення співвідношення дій і вчинків партнера з його особистісними якостями; серія занять про зворотний зв'язок у спілкуванні; вправи на оцінку почуттів і настрою партнера, на вміння аргументувати свої зауваження й побажання в процесі взаємодії; серія вправ, які формують ставлення партнерів один до одного; серія занять, які розкривають просторово-часові характеристики спілкування.

Третій етап роботи передбачає моделювання комунікативних здібностей в актуальних соціальних для підлітків умовах. Завдання цього етапу були такими:

1) розвиток комунікативних здібностей в умовах навчальної діяльності;

2) розвиток комунікативних здібностей у сімейних умовах;

3) розвиток комунікативних здібностей у позашкільних умовах (виховні заходи розважально-масового характеру).

Цей етап закріплює набуті навички шляхом програвання підлітками проблемних ситуацій міжособистісного спілкування в природних для них умовах життєдіяльності: школі, сім'ї та нефор-

мальних групах однолітків. Він завершувався саморефлексією, груповим обговоренням і підбиттям підсумків роботи групи. Основною умовою підбиття підсумків у цій програмі є висловлювання учасників лише від себе та про власні результати, що дає змогу усвідомити власну відповідальність за результати своєї роботи в групі.

На заняттях цього етапу виконувались, розігрувались та аналізувались певні ситуації, наприклад, серія ситуацій, спрямованих на формування навичок соціальної спостережливості; ситуації на закріплення навичок вербальної й невербальної взаємодії; серія ситуацій із метою закріплення вміння аргументувати свої зауваження та побажання в процесі міжособистісної взаємодії [17].

Четвертий етап передбачає роботу з батьками й педагогами підлітків з особливими освітніми потребами. Основні його завдання були такими:

1) набуття знань із вікових особливостей розвитку підлітків;

2) набуття знань із комунікативних здібностей особистості;

3) набуття знань із міжособистісної взаємодії підлітків з особливими освітніми потребами. Знання подаються у вигляді лекційного матеріалу, евристичних бесід, аналізу проблемних ситуацій міжособистісного спілкування.

На заняттях цього етапу виконувались та аналізувались певні ситуації, наприклад, лекції на теми «Особливості психофізичного розвитку підлітка з особливими освітніми потребами», «Особливості розвитку комунікативних здібностей», «Міжособистісне спілкування підлітків та його вплив на розвиток особистості»; серія евристичних бесід на теми «Проблеми підліткового віку», «Комунікативний потенціал підлітка з особливими потребами», «Формування мовленнєвої культури підлітка»; серія занять, присвячених аналізу проблемних ситуацій міжособистісного спілкування підлітків з особливими освітніми потребами в системах «підліток – батьки», «підліток – учитель» та «підліток – однолітки».

Застосування формувального експерименту з психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами за допомогою методів активного соціально-психологічного навчання дало змогу виконати такі завдання:

– підвищити в підлітків довіру до оточуючих у процесі міжособистісної взаємодії (з 27,5% до 47,5% досліджуваних), здатність приймати партнера за спілкуванням (з 57,5% до 82,5% досліджуваних) та неманіпулятивно ставитись до нього (із 77,5% до 80,0% досліджуваних);

– зменшити в підлітків недоброзичливе (із 70,0% до 60,0% досліджуваних), вороже (з 52,5% до 35,0% досліджуваних), агресивне (з 57,5% до 20,0% досліджуваних) ставлення до партнера за спілкуванням;

– збільшити в підлітків прагнення належати до різних соціальних груп, прагнення приймати оточуючих, щоб вони у свою чергу виявляли до них інтерес (з 35,0% до 72,5% досліджуваних);

– зменшити в підлітків застосування стратегії уникнення під час прийняття рішення (із 17,5% до 10,0% досліджуваних) та підвищити застосування стратегії взяття на себе відповідальності (з 37,5% до 47,5% досліджуваних);

– збільшити в підлітків прагнення емоційно ближчих стосунків з однолітками (з 22,5% до 60,0% досліджуваних);

– зменшити в підлітків уявлення, коли однолітки сприймалися як суб'єкти ускладненого спілкування (середньогрупова оцінка), а саме експресивно-мовленнєві характеристики (з 8,8% до 6,29% досліджуваних), соціально-перцептивні (з 9,2% до 6,51% досліджуваних), «ставлення-звертання» (з 10,5% до 7,63% досліджуваних), «уміння та навички взаємодії» (з 9,3% до 6,34% досліджуваних), «умови спілкування» (з 10,2% до 7,25% досліджуваних).

Висновки. Таким чином, психологічний тренінг є одним із провідних методів активного соціально-психологічного навчання в межах психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами.

Особливостями психокорекції розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами є теоретико-методологічне підґрунтя програми (соціально-психологічні й психологічні критерії характеристики суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування В. Лабунської); спрямованість психокорекції на розвиток експресивно-мовленнєвих, соціально-перцептивних та інструментальних комунікативних якостей особистості.

Застосування формувального експерименту з розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами за допомогою методів активного соціально-психологічного навчання дало змогу досягти таких результатів:

– підвищити довіру до оточуючих у процесі міжособистісної взаємодії, здатність приймати партнера за спілкуванням та неманіпулятивно ставитись до нього;

– зменшити недоброзичливе, вороже, агресивне ставлення до партнера за спілкуванням;

– збільшити прагнення належати до різних соціальних груп, прагнення сприймати оточуючих, щоб вони у свою чергу виявляли до них інтерес;

– зменшити застосування стратегії уникнення під час прийняття рішення та підвищити застосування стратегії взяття на себе відповідальності;

– збільшити прагнення емоційно ближчих стосунків з однолітками;

– зменшити уявлення, коли однолітки сприймалися як суб'єкти ускладненого спілкування.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш ґрунтовному дослідженні особливостей розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами в соціальних системах «підліток – батьки» та «підліток – учителі».

Література:

1. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / Ф. Бурнард. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
2. Вачков И. Основы технологии группового тренинга: психотехники / И. Вачков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Ось-89, 2007. – 256 с.
3. Глозман Ж. Общение и здоровье личности / Ж. Глозман. – М. : Академия, 2002. – 208 с.
4. Грецов А. Тренинг общения для подростков / А. Грецов. – СПб. : Питер, 2007. – 160 с.
5. Губкина Т. Тренинговая программа развития коммуникативных способностей подростков / Т. Губкина // Вестник психосоциальной работы. – 2004. – № 2. – С. 48–61.
6. Клопота Є. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : [метод. посібник] / Є. Клопота, В. Бондаренко, О. Клопота, С. Бондаренко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 114 с.
7. Колупаєва А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання / А. Колупаєва, Л. Савчук. – К. : Науковий світ, 2010. – 196 с.
8. Лабунская В. Психологический портрет субъекта затрудненного общения / В. Лабунская // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 14–21.
9. Мамайчук И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии / И. Мамайчук. – СПб. : Речь, 2006. – 224 с.
10. Нижник Л. Допомога дітям з особливими потребами / Л. Нижник, О. Сагірова. – К. : Ред. загальнопед. газети, 2004. – 120 с.
11. Ромек В. Тренинг уверенности в межличностных отношениях / В. Ромек. – СПб. : Речь, 2003. – 176 с.
12. Сак Т. Психологічний супровід учнів із затримкою психічного розвитку в інклюзивному класі (діагностичний напрямок) / Т. Сак // Дефектологія. – 2009. – № 1. – С. 16–20.
13. Синьова Є. Тифлопсихологія / Є. Синьова. – К. : Знання, 2008. – 365 с.
14. Синьов В. Психологія розумово відсталої дитини / В. Синьов, М. Матвєєва, О. Хохліна. – К. : Знання, 2008. – 359 с.
15. Турубарова А. Особливості психокорекційної програми розвитку комунікативних здібностей підлітків із фізичними вадами / А. Турубарова // Актуальні проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Інновація, 2009. – Вип. 2. – С. 133–145.
16. Турубарова А. Принципи психокорекційної групової роботи шкільного психолога з підлітками із фізичними вадами / А. Турубарова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія». – Х. : ХНПУ, 2007. – Вип. 26. – С. 120–127.
17. Турубарова А. Тренинг комунікативних якостей підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату / А. Турубарова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія». – Х. : ХНПУ, 2010. – Вип. 36. – С. 182–210.

Турбарова А. В. Психокоррекция развития коммуникативных качеств подростков с особыми образовательными потребностями

Статья посвящена проблеме психокоррекции развития коммуникативных способностей подростков с особыми образовательными потребностями с помощью методов активного социально-психологического обучения. Раскрывается значение психологического тренинга как одного из ведущих методов активного социально-психологического обучения в пределах психокоррекции развития коммуникативных способностей подростков с особыми образовательными потребностями. Определено, что особенностями психокоррекции развития коммуникативных способностей подростков с особыми образовательными потребностями является теоретико-методологическое основание программы (социально-психологические и психологические критерии характеристик субъектов осложненного и неосложненного общения В. Лабунской); направленность психокоррекции на развитие экспрессивно-речевых, социально-перцептивных и инструментальных коммуникативных качеств личности.

Ключевые слова: коммуникативные качества, подростки с особыми образовательными потребностями, методы активного социально-психологического обучения, коррекционная программа, тренинг.

Turubarova A. V. Psychocorrection of development communication skills of teenagers with special educational needs

Problem correction of communicative abilities of teenagers with special educational needs is very relevant. After all, today scientists developed enough correctional and developmental programs, but for the most part, these programs face the challenge of communication problems in children mainly mass schools. In the article

the importance of psychological training as one of the leading methods of active social-psychological studies within the correction of communicative abilities of teenagers with special educational needs. The author determined that correction features of communicative abilities of teenagers with special educational needs is theoretical and methodological framework program (psychosocial and psychological characteristics of subjects complicated and uncomplicated communication V. Labunskoy); focus correction for expressive-speech development, social-perceptual and instrumental communicative personality traits.

The use of formative experiment with communicative abilities of teenagers with special needs methods of active social-psychological study allowed:

- increase the credibility of others in the process of interpersonal interaction, the ability to make the communication partner and not manipulative treat it;*
- reduce unfriendly, hostile, aggressive attitude to the communication partner;*
- reduce the use of avoidance strategies when deciding to increase the use of strategies and taking on responsibility;*
- to increase the desire to belong to different social groups, the desire to make others, so that they, in turn, showed interest in them;*
- increase desire more emotionally close relationships with peers;*
- reduce idea where peers perceived as subjects miscommunication.*

The author believes that further research work is to study in depth features of communicative abilities of teenagers with special educational needs in social systems “teen – parents”, “teen – teachers”.

Key words: *communication skills, adolescents with special educational needs, methods of active social-psychological training, correctional program, training.*